

MÁRKUS LÁSZLÓ–VÁSÁRHELYI MIKLÓS

A sajtó szerepe Magyarországon a háborús propaganda terjesztésében

I.

A sajtó és annak szoros tartozéka, a sajtószabadság szerepéről a kapitalista társadalomban egymástól látszólag és valóban eltérő álláspontok formálódtak. Különböző indítékból, de azonos végkövetkezéssel a fábiánus Shaw és az ellenforradalmár Horthy Miklós egyaránt abszolutizálta a sajtó hatalmát.¹ Shaw paradox summázata így hangzott: „A cári önkényuralom 500 éven át is fenntartható, de nem az angol sajtószabadsággal.” Horthy Miklós – egészen más megközelítésből és céllal, de lényegében azonos végkövetkezéssel – az alábbi gondolatsorban vetette papírra erről véleményét 1919 őszén:

„A mi sajtószabadságunk kútforrása minden rossznak, becstelennek, hazafiatlanságnak, mondhatjuk a magyarság boldogtalanságának.” Más fogalmazásban nyilvánosság előtt is kifejtette: „Magyarország mai boldogtalanságának, sötét és terhes helyzetének létrehozásában nem csekély szerepe volt a magyar sajtónak, a magyar újságírásnak.”²

Hasonlóképpen írt erről Szekfű Gyula, a kiváló történétíró: „... sajtónknak ez az iránya (ti. baloldali – M. L.) és egyúttal a magyar lelkeken való korlátlan uralma magyarázza, hogy egykorú idegenek már a századfordulón úgy vélték, hogy a magyar sajtó erkölcsstenítő, nemzetpusztító hatalmához egyedül a francia és dél-amerikai hírlap-irodalomé hasonlítható”; Szekfű a forradalmi destrukciónak célzott, „mely a sajtó hatalma folytán minket sem került el”.³

Amikor tehát a sajtó szerepét vizsgáljuk az ellenforradalmi rendszerben a háborús propaganda előkészítésében, a társadalom és a sajtó, a társadalmi tudat és a sajtó viszonyában, nem felejtethetjük el, ahogy Ignotus velősen fogalmazta a lényegét: „a közönséget meg lehet mérgezni, de csak olyan méreggel, ami ízlik neki”.⁴ Ha terminológiailag nem is, de lényegét tekintve Ignotus a marxi gondolatokat⁵ tette magáévá a sajtó szerepéről.

A magyarországi forradalmak leverése után területileg, társadalmilag és az államhatalom jellegét tekintve egy minőségileg más, új Magyarország létesült, a felbomlott Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak egyikeként. Az új magyar állam politikai formája az 1919–1921-ben létrehozott ellenforradalmi diktatúra volt.

¹ A polgári német kultúrtörténészek közül többen is vallották a sajtó „nagyhatalmi” szerepét. Ld.: *Josef Eberle*: *Grossmacht Presse*. München, 1912; *Otto Groth*: *Die unerkannte Kulturmacht*. Berlin, 1960.

² Ld. *Csurdi–Fenyő–Márkus–Mucsi*: *A magyar sajtó története*. Tankönyvkiadó, 1977. 125.

³ *Szekfű Gyula*: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp. 1940. IV. kiadás 343.

⁴ *Ignotus*: *Olvasás közben*. Bp. 1906. 319.

⁵ *Marx–Engels–Lenin*: *A sajtóról*. Bp. 1974.

Az ellenforradalom vezető politikai erejét a szegedi fehérterrorista különítményesek nyílt, parlament nélküli, lényegében katonai diktatúrát követelő körei jelentették. Az egyházi és világi nagybirtok támogatta a közép- és kispolgárság jelentős köreinek bizalmát élvező különítményeseket és az ezekből létrehozott Nemzeti Hadsereget, élén Horthy Miklós ellentengernaggyal. A szocialista forradalomtól létükben fenyegetett tőkés rétegek a kapitalizmus restaurációját tekintették elsődlegesnek, s mivel ennek megvalósításához csak a különítményesek katonai és társadalmi, valamint az egyházi és világi nagybirtok politikai ereje és súlya nyújtott biztos lehetőséget, csatlakoztak az ellenforradalmi terrort nyíltan meghirdető és gyakorló erőkhöz.

Az ellenforradalom parancsnoki kara, belső ellentéteitől függetlenül, az ideológiai szférában is hegemoniára, illetve teljes hatalomátvitelre tartott igényt, és ehhez idomította politikai-ideológiai tevékenységét. A hatalmi szféra vezető ereje, a fajvédő szárny a társadalmi tudat meghódítását, a társadalmi tömegbázis kialakítását társadalom- és kultúrpolitikai célnak fogta fel.

Az új helyzet új feladatokat diktált e cél eléréséhez. Az ellenforradalmi ideológia elterjesztéhez a dualista államhatalom kormányozási módszerei elégtelennek bizonyultak, nemcsak a dualista hatalom államelvének csődje, veresége miatt, hanem az új rendszer ellenforradalmi jellegéből adódóan. A dualista rendszer is élt a hatalmi tudatot befolyásoló módszerekkel, eszközökkel és intézményekkel, de ezek az új hatalom birtokosai számára nem voltak megfelelőek. Új hatalmi, kormányzási módszerek kialakítása vált szükségessé a társadalmi tudat megdolgozásához, az új, ellenforradalmi államelv védelméhez és propagálásához. A hatalmi vezető klikk felismerte – elsősorban önérdékből – ennek múlhatatlan szükségét.

Az apparátus a hatalomátvitel első pillanatában megkezdte a tudati szféra közvetlen és közvetett befolyásolását. A közvetlen tudati ráhatás a törvényes, intézményes tudatformálás két fő területe, amelyet az ellenforradalmi államhatalom felhasználni igyekezett, a sajtó és a közoktatás volt.

Az ellenforradalmi rendszer vezető politikai ereje, a fajvédők, a különítményes fehérterroristák a polgári demokratikus szabadságjogok megsemmisítése során különleges „figyelmet” fordítottak a polgári értelemben vett sajtószabadság likvidálására. Az ellenforradalmi államelv tudati szinten való terjesztésében, beidegzésében és minden progresszív eszmei irányzat, gondolatrendszer elleni harcban – ennek megfelelően – fontos szerepet juttatott a hatalom a kormányok mindenkori sajtóirányításának.

Az ellenforradalmi kormányok sajtópolitikájának mindenkori fő célja a társadalmi tudat mozgásának befolyásolása, irányítása, meghatározott tendenciák erősítése volt. A magyar politikai gondolkodást és az annak alárendelt társadalmi tudat belső mozgását a Monarchia felbomlásával az 1918/19-es forradalmak, ezek bukása és a versailles-i béke-rendszer, tehát a trianoni békediktátum szabták meg.

A monarchia osztály- és nemzetiségi ellentétektől feszülő társadalmának tudata – zömmel – a heterogén uralkodó osztályok ideológiáját uralta, tehát a lakosság túlnyomó többsége e hamis tudat különböző árnyalatait, áttételeit vallotta magáénak. Az I. világháború szenvedései, a fokozódó társadalmi és nemzetiségi sérelmek, igazságtalanságok ebbe a hamis tudatba hatoltak, az uralkodó osztályok ideológiája, pontosabban államelve, e tudati mozgás, erjedés következtében elerőtlenedett, majd összeomlott. Ennek az uralkodó államelvnek – kettős – 48-as és 67-es politikai – ún. közjogi – gondolati anyaga

erősen kifakult, anakronisztikussá vált, a jelszavakban továbbélő ideológiából a látzólagosan ellenzéki „48-as gondolat” élte túl a Monarchia összeomlását, a nemzeti-ségeknél pedig – a magyarokéhoz hasonlóan – összetett, polgári és klerikális, kisnemzeti, nacionalista tendenciák jutottak érvényre.

Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom ideológiáját a pacifizmus, a 48-as függetlenségi gondolat, a polgári radikalizmus és a szocialista – forradalmi és reformista – tanok együttesen alkották. Tehát az uralkodó osztályok „kisnemzeti nacionalizmusa” lépett szövetségre a dolgozó osztályok és rétegek leghaladóbb – az összességhez viszonyítva kis létszámú – csoportjainak ideológiájával. 1919 után a fajvédők erősödő szociális demagógiája, a revíziós propagandában első pillanattól vállalt hangadó szerep, az állami beavatkozás reform irányú követelése egyre kedvezőbb visszhangra talált, főleg az értelmiségi és közalkalmazotti alsó rétegekben, de a dolgozók körében is. A revízió, a tőkeellenesség, kartellelenség, a „zsidó bankokrácia” elleni harc hirdetése hazai és nemzetközi viszonylatban eredményesnek bizonyult a tömegmunkában, miután a politikai harcok során kiderült, hogy a hatósági megtorlás az internacionalista alapról folytatott antikapitalista szervezkedés ellen gyors, radikális és brutális, ugyanakkor, ha ezt a programot fajvédő tartalommal, militarista, nacionalista és antiszemita keretek között hirdetik, semmilyen vagy csak igen enyhe következményekkel jár. A szélsőjobboldali ellenzékiség bocsánatos bűnnek számított mind a politikai, mind a társadalmi szférában. Ideológiai területen pedig a „rálicitálás” egyenesen érdemnek számított. Az ösztönösség és az érzelmekre ható demagógia a könnyebb ellenállás irányába sodorta a társadalmi tudatot s benne az erjedő, irracionalizmustól és mítosztól már évszázadosan átitatódott szellemiséget. E folyamatban igen aktív szerepet játszott a korszak sajtója. Az „előkészítés”, a „döntésre” való felkészülés periódusa 1919-ben kezdődött, és az 1939-ben felállított sajtókamarával és az ezzel kapcsolatos intézkedésekkel ért véget.

Az ellenforradalom győzelme és megszilárdulása oly módon polarizálta a politikai gondolkodás vonulatait és az ennek megfelelő sajtótevékenységet, hogy kezdettől fogva offenzív és defenzív hadállások, frontszakaszok jöttek létre. Az offenzív hadállásokat a jobb és szélsőjobb szellemi áramlatok és azokat sugárzó sajtó, illetve a Magyar Távirati Iroda képviselték.⁶

A jobboldal szellemi offenzívájában a magyar „Dolchstoss” legenda játszotta a főszerepet: a trianoni szerződésért a baloldal a felelős, ez volt a propaganda és agitáció alaptézise. A fajvédő sajtó nyílt sisakban már 1919. szeptember 28-án jelentkezett: ezen a napon indult a „Szózat”, amely a Magyar Nemzeti Szövetség, fajvédő tömegszervezet napilapjaként meghirdette a területi integritásért és a destruktív baloldal elleni „kétfrontos” harcot. A „Szózat” első pillanattól kezdve a revans eszméjét propagálta, főszerkesztője Zsilinszky Endre, a fajvédők egyik szellemi vezére „Nemzeti újjászületés és a sajtó” című brosúrájában⁷ vázolta a sajtó feladatát, ahogy a fajvédő tábor elképzelte. Eszerint az újjászületés „csak lelki militarizálódás útján mehet végbe”, ez a visszatérés a faji bázishoz, mert „a katonás szellem a magyar faj legősibb vonása”. A „Szózat” már 1920 tavaszán a magyar tisztikart jelölte nemzeti ideálnak, és leszűkítve az eddigi dzsentr

⁶ Ld. részletesebben: A magyar sajtó története i. m. 146–148.

⁷ *Zsilinszky Endre: Nemzeti újjászületés és sajtó.* Bp. 1920.

ideáltípust, félreérthetetlen militarista programot adott: „A magyar tiszt kell, hogy legyen – írta – a magyar férfi kitenyészett példaképe”, miután „a tisztikar az ország legproduktívabb intézménye”; a sajtó feladata tudatosítani azt a tézist, hogy „ez az új lélek az egész nemzet lelke lehessen”.⁸

A polgári liberális és szociáldemokrata sajtó általános politikai defenzívába szorult, részben, mert azok az eszmerendszerek, amelyeket képviseltek, más-más árnyalatban ugyan, de mégis az értelem primátusát hirdették, részben pedig azért, mert az államhatalom törvényesített elnyomása megakadályozta a sajtópropagandában a történeti valóság ábrázolását. A jobboldali sajtó eleve, a baloldali pedig az államhatalom, a sajtóirányítás baloldallelens beavatkozása következtében, egyaránt féligazságokat tárt az olvasók elé a trianoni szerződés, a revízió tárgykörében, de az ösztönökre, érzelmekre ható féligazságok hatékonyabbnak bizonyultak két évtized során.

A polgári liberális sajtó zömmel „versenyfutási” szándékkal a békés „revízió” eszméjét hirdette és a jobboldal iránti „lojalitást” igazolandó, helyeselte Mussolini fasizmusát. sőt a harmincas években mutatkoztak olyan kísérletek, amelyek Mussolini fasizmusának „szalonképességét” állították szembe a német nemzeti szocializmus „túlzásaival”. Az újságíróból fasiszta vezérré „emelkedett” Mussolini a hitleri fajmélettől fenyegetett, főleg értelmiségi és polgári rétegek előtt a baloldali destrukciót likvidáló, a revíziót igenlő és támogató militarista intellektuell példaképévé „nemesedett”. A harmincas évek közepén a nemzetközi helyzet alakulása is befolyásoló tényező volt, és ezért, ami a külpolitikai kérdéseket illeti, csak két hadállás csapott össze a magyar sajtóban: a békés és háborús revízió hívei. A kardcsörtető, fajvédőből fasisztává vedlett sajtó, a konjunktúrát sejtő és kihasználó fiatalabb újságírógárda minőségileg új agitációs és propagandamunkába kezdett. A szociális demagógia, a fegyveres revízió és a hitleri Harmadik Birodalommal való eszmei azonosulás egységes sajtópropagandája jellemezte az 1933-ban nagyméretű kormánytámogatással megindított „Függetlenség” című napilapot, majd délutáni bulvár termékét, az „Esti Újság”-ot. Az 1934-es bécsi munkásfelkelés, a francia és a spanyol Népfront eseményeiről adott sajtótájékoztató és kommentárok egyaránt a jobboldal igazságos „keresztes háborújának” gondolatát sugározták.

Míg a 20-as években a polgári liberális napilapok, tehát a pacifista gondolkört propagáló sajtó képviselte a fővárosi lapok kb. kétharmadát, addig a 30-as évek derekára ez a kép gyökeresen megváltozott. Amilyen mértékben csökkent a polgári liberális lapok példányszáma, olyan mértékben nőtt a jobboldali sajtó befolyása. Amikor a német nemzetiszocializmus győzelme a hazai mérsékelt jobboldali köröket ráébresztette a veszélyre, és megkíséreltek az „ár” ellen úszni, minden esetben kudarc lett osztályrészük. Már 1934-ben szakítás következett be a jobboldali sajtóban, a „Magyarság”-ból Milotay István vezetésével kivált a hitlerbarátok csoportja, és megindította az „Új Magyarság”-ot, a mérsékelt hangra átváltó „Magyarság”, Pethő Sándor lapja sorvadásra ítéltetett: olvasóinak zöme az „Új Magyarság”-hoz pártolt. A „Magyarság” fajvédő tulajdonosa, Rupprecht Olivér ezután, az üzleti csődöt kikerülendő, a hungarista, nyilaskeresztes mozgalomhoz csatlakozott, s 1938 elejétől Szálasi Ferenc napilapja lett az újság. Hasonló, bár nem teljesen azonos helyzetbe került Bethlen István szócsöve, a „8 órai Újság” is, amikor 1935

⁸ *Zsilinszky Endre*: A tisztikar. Szózat, 1920. ápr. 21.

tavaszán Bethlen kilépett a kormánypártból, a lap ellenzékebe szorult, és olvasóközönsége is kicserélődött. Ugyanígy zsugorodott össze a klérus napilapjainak olvasótáborra a 30-as évek végére: ahogy mérséklődött hangjuk, úgy fogyott az olvasók száma.

A lapok példányszámáról és azok alakulásáról összességében nincsenek hiteles forrásaink – ez üzleti titok volt, a kiadóhivatalok iratanyaga pedig zömmel eltűnt. Ám a baloldali lapok folyamatos visszaszorulása és a jobboldali sajtó mennyiségi előretörése olyan tények, amit számszerű adatokkal bizonyítani lehet. A hivatalos felmérés megállapította, hogy a 30-as években, 1926-hoz képest a rövidebb időben megjelenő újságok aránya csökkent. Ez is azt bizonyítja, hogy az évente tízszer megjelentetett – zömmel baloldali – kiadványok erősen visszaestek. Azok a lapok, amelyek igyekeztek kitartani – a dolgok logikája folytán defenzív taktikával – a társadalmi demokrácia és humanizmus gondolköre mellett, tehát direkt vagy közvetett módon elvetették az erőszak elvét, antimilitarista álláspontot foglaltak el, elvesztették olvasóik zömét. A legális sajtóból – végig a húsz esztendő alatt – egyedül a „Népszava” őrizte meg olvasógárdája törzsét, bár itt is állandó a számszerű visszaesés. A magyar sajtó – a közvéleményre gyakorolt hatását tekintve – zömmel a jobboldali gondolatra alapított revans-szellem különböző árnyalatainak előretörését eredményezte, ennyiben feltétlenül előkészítő, megdolgozó szerepet játszott. A baloldaliság és annak bázisáról igényelt jogos békerevizio propagálása a sajtóban a 30-as évek második felében igen csekély visszhangra lelt. Ennek demoralizáló hatása az újságírók körében láthatóan mutatkozott. Az értelmiség zöme a jobboldali, háborús revansista szellemiséghez pártolt, meggyőződésből vagy konjunktúrából, az újságolvasók többsége helyeselte a militarizmus térhódítását. Az intranszigensek – vagy ahogy helytelenül elítélően aposztrofálják, a doktrínerek – nevében írta e folyamat láttán Bálint György: „Most már tudom, mi az intellektuell feladata. Konokul hirdetni az igazságot, a tömeg igazságát, akár van tömeg a közelben, akár nincs. A jövőhöz beszélni, bármilyen gúnyosan szól is közbe a jelen. Vállalni – szükség esetén – a legnehezebbet, az egyoldalú szolidaritást.”⁹

Az egyoldalú szolidaritás vállalásának lehetőségét a sajtóban azután az államhatalom 1939-ben adminisztratív módon a minimumra csökkentette. 1939. április 30-án jelent meg a sajtókamarába felvettek névsora. Az újságírói főosztály négy szakosztályába 1232 tagot vettek fel, a kiadói főosztályba 340 tagot. Az összlétszám 1572 volt. Ugyanakkor elutasítottak összesen 1863 felvételi kérelmet. 1939. január 1-ig összesen 411 sajtóorgániumot szüntettek meg. A sajtókamara felállításával új korszak vette kezdetét a magyarországi sajtóban. Beérett a sajtó szférájában az elvetett mag, amit a korszak ünnepelt konzervatív írója, Herczeg Ferenc a Magyar Újságírók Egyesületének 1935. március 15-i ünnepélyén a sajtószabadság és a sajtó funkciójával kapcsolatban így fogalmazott meg:

„Igazi ünnepünk nekünk akkor lesz, ha a magyar sajtó megint nagy és szabad lesz, ilyen pedig csak nagy és szabad országban lehet. A magyar sajtószabadságot tehát az az újságíró szolgálja, aki köveket hord Magyarországra fölépítéséhez.”¹⁰

A szegedi gondolat, a keresztény-nemzeti államelv 20 esztendőös diadalát ünnepelve így összegezte az ellenforradalmi puccs egyik résztvevője a harci irányt: „ha nem lettek

⁹ Bálint György: Válasz V. G-nek. Pesti Napló, 1937. febr. 28.

¹⁰ Herczeg Ferenc: A sajtó szabadsága. A sajtó, 1935. IX. évf. 3–4. sz. 2.

volna ezen a magyar glóbuszon zsidók, nem lett volna destrukció, ha nem lett volna destrukció, nem lett volna forradalom, ha nem lett volna forradalom, sohasem lett volna Trianon”.^{10/a}

II.

A második világháború évei alatt a magyar sajtó új és sajátos helyzetbe került. Bár a háború kezdetétől újabb megszorítások sújtották, az általános európai helyzet negatív alakulásának paradoxonjaként a magyar belpolitikai helyzet általában, s ezen belül a magyar sajtó helyzete is, pozitív értelemben vált sajátossá és rendkívülivé az európai kontinensen s egyedülállóvá a német érdekszférába tartozó országokéval összehasonlítva. Magyarországon a háború évei alatt is legálisan megjelentek közismerten németellenes csoportosulások szócsövei, a baloldali polgári ellenzék lapjai, valamint a Szociáldemokrata Párt hivatalos lapja, a „Népszava” és szakszervezeti sajtó. Ez következménye volt a Horthy-rendszer úgynevezett hintapolitikájának, amely meg tudta őrizni az ország szuverenitásának bizonyos korlátozott töredékét. Többek között konzerválni tudta a sajtó korábbi struktúráját, ellentétben a megszállott országokkal, ahol a sajtó irányítását közvetlenül a német hatóságok vették át, vagy a többi csatlósországgal, amelyeknek bábkormányai saját országuk sajtóját német–olasz mintára gleichschaltolták. A magyar sajtó ezt a viszonylagosan kiváltságos helyzetét 1944. március 19-ig, az ország német megszállásáig őrizte meg.

Tekintsük át vázlatosan, hogy festett a magyar legális sajtó jogi-politikai helyzetének alakulása a második világháború alatt. A második világháború kirobbanásának napján, 1939. szeptember 1-én a Teleki Pál miniszterelnök vezette kormány kiáltványban fordult az országhoz. Ebben, a rendkívüli külpolitikai helyzetre utalva és hangsúlyozva, hogy „az államok egész sorozata, közöttük több közismerten semleges állam különleges intézkedéseket tett” bejelentette, hogy a kormány életbe lépteti a kivételes állapotot. Ennek jegyében, rendeleti úton korlátozták az egyesülési és gyülekezési jogot, kiterjesztették az internálási rendszert, bevezették a hadigazdálkodást. Több rendelet érintette a sajtót. Így például – a papírgazdálkodásra hivatkozva – jelentősen korlátozták a napilapok terjedelmét, és a kedélyeket esetleg felkavaró effektusok kiküszöbölésére megsabták még a címbetűk maximális nagyságát is. Bevezették a külföldről érkező sajtótermékek ellenőrzését, cenzúráját, esetenkénti elkobzását. A legfontosabb sajtópolitikai intézkedés azonban a sajtó ellenőrzéséről szóló miniszterelnökségi rendelet (8140/1939 ME) volt, amely bevezette az előzetes sajtócenzúrát az országban megjelenő *minden időszaki* sajtótermékre (napi-, hetilap, folyóirat). A kör ezzel gyakorlatilag bezárult. Mivel az egy évvel korábban életbe lépett új sajtótörvény (1938: XVIII tc.) már elrendelte az előzetes cenzúrát – az időszaki sajtó kivételével – minden sajtótermékre, az 1939-es sajtórendelet azt jelentette, hogy Magyarországon legálisan többé nem jelenhetett meg írott szó a kormány engedélye nélkül.

A Teleki-kormány igyekezett azt a benyomást kelteni, hogy rendkívüli, adminisztratív intézkedései csupán természetes és elkerülhetetlen velejárói a kirobbant nemzet-

^{10/a} Avarffy Elek: Beszéd a Fehér Ház augusztusi ellenforradalmának XX. évfordulóján. Bp. 1939.

közi válságnak, melyekhez hasonlókat más államok, közöttük „közismerten semleges államok” is kénytelenek fogadtatni. Igaz, a háború kitörése rendkívüli intézkedésekre késztetett még olyan közvetlenül nem érintett, semleges polgári demokráciát is, mint Svájc. Itt is bevezették az előzetes sajtócenzúrát. Ez azonban szigorúan csak az ország érdekeihez fűződő katonai információkra szorítkozott. Merőben más volt a helyzet Magyarországon. A háború kirobbanása alkalmul szolgált a Teleki-kormánynak a kivételes állapot kihirdetésére, a rendeleti kormányzásra és olyan rendeletek – közöttük az előzetes cenzúráról szóló rendelet – kibocsátására, amelyek megszilárdították uralmát, egyaránt megerősítették a kormánypárt hatalmát a baloldali és a szélsőjobboldali ellenzékkel szemben.

A kötelező előzetes cenzúráról szóló rendelet nagy horderejű belpolitikai jelentősége kitűnik magának a rendeletnek és a végrehajtási utasításnak a szövegéből. Ezekből nyilvánvalóvá válik, hogy nem holmi szükség vagy kényszer diktálta, adminisztratív jellegű háborús intézkedésekről van szó, hanem arról, hogy a cenzúra bevezetésével az addiginél határozottabban és szigorúbban érvényesítsék a kormány intencióit az egész magyar sajtóban. Az előzetes cenzúrát szervesen beleépítették a sajtóirányítás politikájába. Ami eddig sugalmazás, intés, figyelmeztetés vagy fenyegetés formájában történt, az most már törvényes rendelet alapját utasításként, parancs formájában érvényesült.

A cenzúra-rendelet az előzetes ellenőrzés végrehajtását az időszaki sajtó területén is az ügyészségre bízta. Jogilag, formálisan tehát az új rendelet az addig alkalmazott gyakorlatot folytatta. Az ügyészséget teljhatalommal ruházta fel. Döntései ellen nem volt helye ellenvetésnek, fellebbezésnek. Látszólag tehát az történt, hogy a kormány egy igazságügyi szervre bízta, hogy a fennálló törvények alapján, a kialakult joggyakorlatot követve, gyakorolja a cenzúrát: betiltson közleményeket, vagy törölje az általa országos érdekeket veszélyeztetőnek ítélt szövegrészeket.

A valóságban azonban merőben másképpen alakult a helyzet. A rendelet ugyanis előírta, hogy a miniszterelnök Budapesten az illetékes kirendelt ügyész mellé szervezzen Sajtóellenőrző Bizottságot. A rendelet betűje szerint ennek a bizottságnak ugyan nem lett volna hatásköre, közvetlen intézkedési, beavatkozási lehetősége. Szerepét konzultatív funkcióra korlátozták. Tagjait egyes fontos minisztériumok delegálták a bizottságba és feladatuk *elyben* csupán annyi, hogy szakmai tanácsokkal támogassák az ügyész-cenzort, aki maga dönt a lapok által beküldött kéziratok, kefelevonatok sorsáról. Ténylegesen ennek az ellenkezője történt. A cenzúra feladatát a mindennapi gyakorlatban a szakcenzorok látták el, az ügyész szerepe pedig arra korlátozódott, hogy hivatalos pecsétjével („engedélyezem”, „nem engedélyezem”) szentesítse javaslataikat, illetve döntéseiket.

Érdekes egyébként, hogy abban a levélben, amelyet Teleki miniszterelnök a cenzúra bevezetésekor kabinetjének tagjaihoz intézett (9396/ME. 3/1939), és amely levél rendeleti érvénnyel szabályozta a bizottság működését, már szembeszökő az ellentmondás az eredeti rendelet és a végrehajtás módja között. A bizottság tagjai ugyanis e levél szerint eleve nem holmi konzultatív testület tagjaként szerepelnek, hanem cenzorokként, akik nem is saját minisztériumuknak, hanem a miniszterelnöknek, a miniszterelnökség sajtófőnökének, illetve az újonnan létesített Sajtóellenőrző Bizottság elnökének felelősek. A bizottság irányítása a miniszterelnök és a külügyminiszter, illetve sajtóosztályaik vezetőinek feladata. A többi szakminisztérium csak a miniszterelnökségen keresztül utasíthatja saját cenzorait is. Ez a miniszterelnöki levél, szellemét és betűjét tekintve, egyaránt

ellentétes azzal a miniszterelnöki rendelettel, amely az ügyészséget ruházta fel cenzori jogkörrel. Hiszen nyilvánvaló, hogy a miniszterelnök által kinevezett és személy szerint neki felelős cenzor kezét nem kötheti meg az igazságügyminisztérium megbízottja. De minden írásbeli szabályozáson túl természetesen így formálta a bizottság működését a gyakorlat is. A bizottság tagjai a miniszterelnökség, a külügyminisztérium, a honvédelmi minisztérium, a vezérkar és egyes gazdasági tárcák (pénzügy, iparügy, közellátás) megbízottaiból kerültek ki. A miniszterelnökség érvényesítette a kormány általános politikájának szempontjait. A külügyminisztérium sajtóosztálya a külpolitikaiakét, a katonai cenzorok elsősorban a vezérkar követelményeit. Ezek voltak politikai súlyuknál fogva a bizottság hangadói. Nyilvánvaló, hogy az ügyész nem vitathatta álláspontjuk helyességét az illetékességükbe tartozó bel-, kül- és katonapolitikai kérdésekben. A gazdasági cenzorok tekintélyét viszont konkrét szakmai felkészültségük és tájékozottságuk biztosította.

A Sajtóellenőrző Bizottság szervezeti felépítése, személyi összetétele és működési gyakorlata tehát eleve meghatározta, hogy szerepe ne adminisztratív, jogi jellegű, hanem kifejezetten sajtópolitikai legyen. Elnökét is a miniszterelnök nevezte ki. Ennek szerepe elsősorban a tevékenység politikai irányítása volt, és a bizottság munkájáért közvetlenül a kormányfőnek volt felelős.

A Bizottság munkájának irányelveit az úgynevezett Parancskönyv rögzítette. Ide írták be a miniszterelnökség és a külügyminisztérium sajtóosztályáról, meg esetenként a Bizottság elnökétől származó (rendszerint telefonon leadott és gépbe diktált) utasításokat. Az évek folyamán terebélyesre duzzadt utasításgyűjtemény – havonként átlagban száz körül mozgott az utasítások száma – eredeti példánya, sajnos, megsemmisült. Jellegéről azonban pontos fogalmat alkothatunk a másolatban megőrzött, részben fennmaradt és publikált töredékekből. (Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós: Nem engedélyezem – A cenzúrabizottság dossziéjából, Kossuth Könyvkiadó 1975.) Ezen belül az 1941. évi augusztus 25-i reggel 8 órai utasítástól az 1942. szeptember 18-i délután 12 óra 50 perces utasításig – egy évi anyag – nagyjából teljesnek tekinthető.

A korszak sajtóirányításának központi figurája a sajtófőnök Ullein-Reviczky Antal volt. 1941 áprilisáig mint külügyi sajtófőnök gyakorolt döntő befolyást a magyar sajtóra, majd formálisan megerősítették abban a funkcióban, amelyet ténylegesen már jó ideje betöltött: egy személyben lett a miniszterelnökségi és a külügyi sajtóirányítás vezetője a két tisztség egybeolvasztásával, amire a korszak történetében nem volt precedens. Ezt a funkciót 1943 őszéig, tehát közel két és fél évig töltötte be.

A második világháború alatt ennek a Horthy-rendszerben amúgy is fontos hatalmi pozíciónak még megnövekedett a jelentősége. A rendkívüli háborús viszonyok címén kihirdetett kivételes állapot kiterjesztette a sajtófőnök hatáskörét is. A cenzúra bevezetésével az eddiginél hatékonyabb irányítási és ellenőrzési eszköz került a kezébe. A miniszterelnökségi sajtófőnök és a külügyminisztérium sajtóosztálya vezetője funkcióinak egyesítésével pedig gyakorlatilag egyetlen sajtódiktátor kezébe összpontosult minden hatalom a magyar sajtó fölött. Ullein-Reviczky Antal nemcsak bizalmasa, exponense volt a legfelsőbb vezetőknek, hanem maga is tagja annak a szűk, zárt körnek, amely konspiratívén szötte a kettős, „átmentési” politika szálait.

Ullein-Reviczky 1943 szeptemberéig töltötte be tisztét. Ekkor Stockholmba neveztek ki nagykövetnek. A személyére szabott teljhatalmú sajtófőnökség ezzel megszűnt.

Mint sajtófőnök, Ullein-Reviczky korlátlan hatalommal rendelkezett. Nemcsak a két sajtóosztályt irányította közvetlenül meg a cenzúra-bizottságot. Rendszeresen beleszólt a lapok szerkesztésébe is. Az országos napilapoknál valóságos „szuper-főszerkesztő” szerepét töltötte be. Az egész magyar sajtót az ő egységes irányítása alatt működő, többszólamú zenekarnak tekintette, amelynek teljhatalmú karmestereként ténykedett. Lényegében mindenkinek akkor és úgy kellett „belépnie” szólamával, ahogy ő vezényelte. Erről tanúskodnak különböző dokumentumok is. Az 1941. október 1-i utasítás például úgy szól, hogy ha a cenzorok külpolitikai hírekkel kapcsolatban bármilyen aggályt táplálnak, „kétely esetén forduljanak a Követ úrhoz”. Sűrűn találkozunk a Sajtóellenőrző Bizottsághoz intézett olyan intellemmel, hogy valamely lap cikkét vagy hírét engedjék át, mert azt a sajtófőnök sugalmazta. Máskor maga az utasítás tartalmaz szabályszerű „sillabuszt”, a sajtófőnök által megszerkesztett gondolatmenetet a publicisták, cikkírók számára. Figyelemre méltó ebben a vonatkozásban a Ribbentrop budapesti látogatása alkalmával, 1942. január 8-án a főszerkesztőkhöz intézett személyes üzenet, amely a német–magyar barátság keretein belül az új közép- és dél-európai rendben Magyarország szuverenitását és szupremáciáját igyekszik érvényre juttatni. Másnap viszont Ullein-Reviczky törölteti a nácik hivatalos lapjának, a „Völkischer Beobachter” cikkéből azt az – MTI által már kiadott – bekezdést, amely ellentétben a magyar elképzeléssel, az „erős kézzel irányított életter” elgondolását hirdeti.

Előfordul, hogy a sajtófőnök a cenzúrát csak utólag értesíti egyes lapokkal kötött megállapodásairól. Az 1941. október 24-i eligazítás például arról szól, hogy a „Magyar Nemzet” utasításra vissza fog vágni a „Deutsche Zeitung”-nak. November 13-án viszont a nyilas „Magyarság” kapott engedélyt, hogy az Imrédy körül folyó polémiában a „Magyar Nemzet”-nek „erélyesen visszavájon”. Az október 28-i utasítás úgy rendelkezik, hogy az N. S. T. német hírszolgálati irodának egy Roosevelttel kapcsolatos durva kommentárját csak a „Deutsche Zeitung” közölheti eredeti formájában, a többi lap tompított kiadásban, s erre mintául szolgál a „Reggeli Magyarország” felülről sugalmazott közleménye.

Mindennapos gyakorlattá vált, hogy bizonyos anyagok közlését csak egy-egy lap, vagy meghatározott újságok feladatává tették. A „szereposztás” alkalmanként odáig tökéletesedett, hogy azonos témakört ellentétes módon kellett tálni. Így például, az 1941. augusztus 25-i, 2. számú utasítás a nyilas „Pesti Újság”-ot felszólítja, támadja meg a legélesebb hangon Churchill nyilatkozatát. A polgári ellenzéki „8 Órai Újság”-tól és a liberális „Esti Kurir”-tól viszont mindössze annyit várnak el, hogy az anyagból „ne csináljanak nagy napi szenzációt”, miután már két és fél órával korábban figyelmeztettek a veszélyre, hogy esetleg egyes lapok túldicsérik Churchill beszédét.

Voltak témák, amelyek a sajtófőnök közvetlen, személyes felügyelete alá tartoztak. Így például az 1942. január 12-i utasítás 2. pontja: „a cenzúra csak olyan külpolitikai cikket enged át, amelyet Ullein-Reviczky követ úr sugalmazott.” Így tehát a külpolitikai publicisztikában nemcsak az általános, elvi eligazítás és az ellenőrzés tartozott a kormány hatáskörébe. A sajtófőnök magának tartotta fenn még a témaválasztás privilégiumát is.

A sajtófőnöki állás súlyának növekedése csak vetülete a sajtó megnövekedett jelentőségének. Ez is speciális, a magyar történelmi fejlődésből fakadó sajátosság volt. A magyar sajtónak ugyanis a második világháború éveiben nemcsak az volt a funkciója, hogy

mint monopolisztikus irányítású, központi mechanizmus fontos és hatékony eszköze legyen az állami propagandának. Egyben gyűjtőpontja is volt az uralkodó osztályon belüli régi keletű, de most éleződő hatalmi ellentétnek. A konfliktus lényege egyetlen szóban foglalható össze: a gleichschaltolás. Ennek az intézkedésnek szükségessége, célszerűsége, időszerűsége a *belpolitikai* harc egyik központi témájává nőtt. A hivatalos kormánypolitika és a német nagyhatalmi politika közötti feszültség, a kölcsönös bizalmatlanság kibontakozása nyomán pedig a sajtó struktúrájának, a sajtóirányítás módszerének a problémája új dimenziót is nyert: a belpolitikai súrlódások, viták, ellentétes törekvések kifejezője mellett állandó külpolitikai feszültség forrásává vált.

A teljes gleichschaltolás persze – formailag – leegyszerűsítette volna az irányítás problémáit. De miként más területen, a kormány itt sem szándékozott áttérni a fasiszta módszerekre. Ezt a maga szempontjából nem tartotta célszerűnek, de nem is volt rá szüksége. Hiszen a fennálló rendelkezések, a kialakult rugalmas sajtóviszonyok hatékonyabban biztosították politikája maradéktalan érvényesülését. Ugyanakkor a differenciált, árnyaltabb irányítás, a mozgásszabadság bizonyos korlátozott, szigorúan szabályozott lehetőségeinek fenntartása nemcsak a belső feszültségen enyhített, hanem beilleszkedett a távolabbi, rejtett külpolitikai elképzelésekbe is.

A magyar sajtó helyzete, a kormány sajtópolitikája, a cenzúrabizottság működése német hivatalos körök és a magyar szélsőjobboldal támadásainak állandó célpontja volt. Kifejezésre jutott ez újságcikkekben, parlamenti felszólalásokban, interpellációkban csakúgy, mint diplomáciai jegyzékekben, írásos és szóbeli fenyegetésekben. A németeket és a magyar szélsőjobboldalt ingerelték a tengelyhatalmak befolyási szféráján belül különleges helyzetet élvező magyar sajtó pusztá léte, a sajátos magyar sajtóviszonyok és olyan sajtóorgánumok létezése, sőt prosperálása, amelyeknek baloldali, németellenes beállítottsága félreismerhetetlen volt. Nyugtalanítóan hatott rájuk, hogy ebben is – nem alaptalanul – a magyar kormány megbízhatatlanságának, politikája kettősségének bizonyítékát látták. Jellegzetesen fejezi ki ezt a bizalmatlanságot és ellenszenvet a szélsőjobboldal megnyilvánulása. Így például Rajniss Ferenc képviselő, a szélsőjobboldal egyik szószólója, 1942. szeptember 15-én kelt, a sajtófőnökhöz intézett levelében szemére hányja Ullein-Reviczkynek, hogy „a cenzúrában mutatkozó kétlakiság rámutat sok gyanúság forrására”, a cenzúrabizottságnak egy konkrét intézkedése kapcsán pedig megjegyzi, hogy „ebből minden józan ember csak egy óvatos, fékezett, határozatlan s az angol és az amerikai győzelemre spekuláló állásfoglalást olvashat ki”. Egy hónappal a német megszállás előtt pedig a kormánypártnak egy jobboldali csoportja nyújtott be bíráló memorandumot a miniszterelnökhöz, amelyben többek között ez olvasható: „Az értelmiségnek a népfronthoz való megnyerésén a sajtóorgánumok egész sora fáradozik anélkül, hogy a cenzúra megakadályozná . . . A Pester Lloydon, a Függetlenségen, az Új Magyarországon és a nyilas sajtóorgánumokon kívül, ma egyetlen budapesti napilap sem nevezhető németbarátnak . . .” Végül abban a „bűnlajstromban”, amelyet Hitler nyújtott át Horthy kormányszónak, közvetlenül az ország megszállása előtt, jelentős helyet foglaltak el a magyar sajtó és a kormány sajtópolitikájának vétkei.

A sajtó irányításával kapcsolatos ellentét tehát ebben a korszakban valóban a magyar politikai élet egyik központi kérdése volt, és kulcsként szolgálhat a hivatalos kormánypolitika szándékainak, törekvéseinek alaposabb megértéséhez.

Aránytalanságnak tűnhet, hogy referátumunk szűkre szabott keretei között ilyen túlnyomó teret biztosítottunk a magyar sajtó irányítása jellegzetességeinek, pontosabban a korabeli sajtó mechanizmusa működésének, vagyis látszólag elsősorban szervezeti, jogi, módszerbeli, személyi problémáknak. A kormány kezében azonban oly nagy hatalom összpontosult, s ennek gyakorlása oly sokrétű készséget igényelt, hogy joggal minősíthetjük a második világháború éveiben éppen ezeket a sajátosságokat a sajtó meghatározó tényezőinek. Az egyes sajtóorgánumok lényegében – akarva, nem akarva – azt a funkciót töltötték be, amelyet a hivatalos irányítás a saját maga által megszabott kereteken belül engedélyezett, illetve szánt számukra. Így a magyar sajtó elsősorban a sajtó irányításának módszereiből, ezek pedig az általános politikából merítették a maguk sajátos jellegét.

Nem áll itt módunkban külön-külön ismertetni az egyes országos napi- és hetilapokat, még a legjelentősebbeket sem. Így arra kell szorítkoznunk, hogy a legfontosabb politikai irányzatok sajtójának alapvető vonásait jellemezzük.

Természetesen a legnagyobb sajtóval, legtöbb újsággal és legnagyobb példányszámmal a hatalmon levő kormánypárt rendelkezett. Hatása azonban nem állt arányban méreteivel. Szigorúan kellett képviselnie a nyilvánosság előtt a hivatalos álláspontot minden bel- és külpolitikai kérdésben, és sem tartalmában, sem stílusában, sem színvonalban nem lépte túl általában a szürke átlagot. Teleki Pál 1939 végén¹¹ számba véve a kormánysajtó megerősödését, megelégedéssel állapította meg, hogy „immár nyolc napilapja van a keresztény magyar társadalomnak, a napnak úgyszólván minden szakában...” Ez a számszerűség azonban nem tükrözte e sajtó hatékonyságát, politikai értékét. A nyolc lap közül csak kettő dicsekedhetett tényleges tömegebefolyással. A hivatalos politika szélsőjobboldali árnyalatát képviselő „Új Magyarország” és az ötletesen szerkesztett, viszonylag rugalmas esti „Magyarország”. Valójában a kormánypárti sajtót senki sem tekintette a magáénak. A jobboldaliak keveselték harciasságát, elkötelezettségét a németek és a „korszellem” irányában, kifogásolták a kormánypolitika kettősségéből fakadó lavírozását, langyosságát. A baloldaliak pedig természetesen elutasították a jobboldali, nemzeti-keresztény kurzus szemléletet, és az adott lehetőségek között ellenszenvüket, bizalmatlanságukat kifejezésre is juttatták. A kormánysajtó súlytalansága, népszerűtlensége előrejelzője volt Horthy és környezete fokozódó elszigetelődésének, amely később a válságok, a nemzeti tragédiák óráiban oly drámai módon nyilvánult meg.

A szélsőjobboldali sajtó potenciális súlyának érzékeltetésére nem látszik ki-elégítőnek az „ellenzéki” minősítés alkalmazása. Közelebb járunk a valósághoz, ha ezt a sajtót a kormánypárti sajtó vetélytársának nevezzük. Vetélytárs volt a szónak minden értelmében. Élvezte a németek bizalmát és támogatását. Egyértelműen brutális, fasiszta propagandájával sokkal könnyebben hatolt be a jobboldali közvélemény tudatába. Hatalomra törő és erélyes politikai csoportosulásoknak volt a szócsöve. Állandó veszélyt és fenyegetést jelentett a kormány számára. Az mégsem tudott vele szemben kellő eréllyel fellépni. S ebben nemcsak az adott kül- és belpolitikai realitások akadályozták meg, hanem saját politikai platformjának ellentmondásai is. Hogyan léphetett fel egy magát fennen jobboldalinak és „igazi” jobboldalinak hirdető, s valóban jobboldali rendszer

¹¹ Magyar Élet Pártértéstartója, *Teleki Pál: Magyar józanság* 1939. dec. 20.

olyan vetélytárral szemben, amely éppen ebben a jobboldaliságban licitálja túl: a fasiszta rendszerek dicsőítésében, a sovinszta, antiszemita uszításban, a demokrácia és szocializmus pocskondiázásában.

A kép teljességéhez tartozik azonban, hogy az esztendők múlásával a szélső-jobboldali sajtó befolyása fokozatosan, majd rohamosan csökkent. S ebben nemcsak a tengelyhatalmak hadiszerecsényének hanyatlása játszott szerepet. Ez a sajtó tükrözte a különböző magyar fasiszta csoportok egymás közötti viszálykodását, vádaskodását, korruptségüket, komolytalanságukat, primitív tudatlanságukat. A nacionalista körök előtt lelepleződött, hogy feltétel nélküli kiszolgálói a német törekvéseknek, még magyar érdekek rovására is. Konkrét társadalmi és szociális konfliktusok vagy viták alkalmával fény derült szociális demagógiájuk álságára. Lejáratusuk mértékére jellemző, hogy a németek még az ország megszállása után sem kívánták rájuk ruházni a hatalmat.

Bonyolultabb és a fentebb elmondottaknál sokrétűbb kérdést vet fel a korabeli magyar sajtó harmadik nagy szektorának, a baloldali sajtónak a helyzete, illetve ennek a sajtónak a viszonya a kormány sajtó politikájához.

Ez a baloldali sajtó igen jelentős volt példányszám, politikai befolyás, színvonal és a megjelenő lapok számát tekintve. A német megszállásig megjelent a Szociáldemokrata Párt hivatalos napilapja, a „Népszava”. A németellenes érzelmű polgári és értelmiségi ellenzék legjelentősebb napilapja a „Magyar Nemzet” volt, amelynek példányszáma (1942-től) vasárnaponként meghaladta a százezret. A kormány legnagyobb baloldali ellenzéki pártjának, a Független Kisgazdapártnak volt a lapja a „Kis Újság”, a liberális polgári ellenzéké az „Esti Kurir” és az „Újság”. Baloldali ellenzéki napilap volt a „Mai Nap”, a „8 Órai Újság”, néhány nagy vidéki napilap, hetilapok: a „Szabad Szó”, a „Független Magyarország” és mások. Nemzetközi viszonylatban és hazai mértékkel figyelemre méltó a baloldali sajtónak ez a súlya ezekben az években.

Felmerül a kérdés: mi készítette a magyar kormányt arra, hogy – nemegyszer a németek és a hazai szélsőjobboldal agresszív követeléseivel szemben – megóvja a gúzsba kötött, cenzúrázott és terrorizált baloldali ellenzéki sajtó pusztát létét?

Vitathatatlan, hogy ebben elsősorban külpolitikai megfontolások vezették. Szerves része volt ez a kétarcú politikai irányvonalnak. A legális baloldali, ellenzéki sajtó és irodalom működése volt hivatott bizonyítani a szövetséges hatalmak előtt, hogy Magyarország sohasem hódolt be teljesen a német imperializmusnak és a fasiszmusnak, ami egyben hasznos érvül ígérkezett a háború utáni rendezésre. A legális baloldali ellenzék belpolitikai egyensúlyozó funkciót is betöltött a szélsőjossal szemben. Hangjának nyilvános megszólaltatása érzékeltette, hogy milyen mélyen gyökereznek a magyar közvélemény egyes rétegeiben a nemzeti függetlenség hagyományai. Leplezett célkitűzéseiben, rejtett angol–amerikai orientációja érvényesítésében is a kormányzat csak a baloldali ellenzék rokonszenvére számíthatott. A törvényesen engedélyezett ellenzéki megmozdulások és a sajtó biztosító szerepként is szolgáltak a belső feszültségek levezetésére. A baloldali sajtóra és felvilágosításra hárult az önként vállalt hivatás is, hogy viszonylag tárgyilagos tájékoztatásra törekedve, rádöbentse az évtizedes jobboldali propaganda által elbódított közvéleményt a realitásokra, érzékeltesse az erőviszonyokban beálló módosulást, és lélektanilag előkészítse a titkon tervezett, esetleges politikai fordulatra. Ez az átgondolt, szűkkeblű és a „visszavonásig érvényes” engedékenység bizonyos játék-lehetőséget biztosított a kormányzatnak. Nemegyszer a nem hivatalos, ellenzéki fórumok-

ról hangzottak el olyan megnyilatkozások, amelyeket a kormány nyíltan nem kívánt vállalni, bár az állásfoglalások nagyjában a hivatalos álláspontot vagy kívánságot tükrözték. Ez persze nem gátolta a hivatalos közegeket abban, hogy adott esetben a felelősség elhárítására cinikusan és lelkiismeretlenül cserbenhagyják és kiszolgáltatassák azokat az írókat, újságírókat, akik vásárra vitték a bőrüket. Végül nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy ez a baloldali ellenzék és sajtója (ellentétben a szélsőjobboldalival) az adott helyzetben nem veszélyeztette a kormány hatalmi pozícióját, nem hordta magában a kormánnyal szemben egy reális alternatíva fenyegetését.

Az ellenforradalmi rendszert tehát taktikai megfontolások, külpolitikai kombinációk, látszatok megóvása, a belső feszültség enyhítését célzó elképzelések készítették arra, hogy megtűrje az önkényének kiszolgáltatott legális baloldali, ellenzéki intézményeket, szervezeteket, sajtótermékeket, megnyilvánulásokat. A baloldal a teljes gleichschaltolás alternatívájaként, mint a „kisebbségi rossz”-at vette tudomásul a kényszerhelyzetet, de igyekezett kihasználni a belőle kínálkozó lehetőségeket. A kormány politikája ugyanis szükségszerűen bizonyos – a szomszédos csatlósországokban már korábban felszámolt (Szlovákiában 1939 tavaszán, Romániában 1940 őszén, Horvátországban, Jugoszlávia felosztása után 1941 tavaszán vezették be a totális diktatúrát) – legális lehetőséget nyújtott a németellenes és antifasiszta szellemi ellenállás kibontakozásához. A nap mint nap megújuló harcban: az ügyész, a cenzor, a rendőrhatalóság és az író, újságíró, művész, tudós közötti konfliktusokban dönt el, hogy a korlátozott mozgásszabadság *megmarad-e* a rendszer engedélyezte tétova vonakodás határai között, vagy ezen túllépve, a hatékony szellemi ellenállás útjára lép. Bátor, tehetséges, elkötelezett és felelősségtudattól áthatott írók, újságírók, művészek, értelmiségiek vállalták a kor parancsolta küldetést, hogy biztonságuk, egzisztenciájuk, sőt életük kockáztatásával felvegyék a harcot a német fasizmus és hazai csatlósai ellen. Mivel a baloldali sajtó természetesen nyíltan nem juttathatta kifejezésre németellenes és antifasiszta nézeteit, kialakult és az évek folyamán kicsiszolódott egy sajátos, burkolt szerkesztési és írási módszer, egy virágnyelv, egy cinkos összjáték az író és az olvasó között.

Vessünk ezek után egy vázlatos, átfogó pillantást arra, hogy 1939 szeptemberétől 1944 márciusáig hogyan alakult tartalmilag a magyar sajtó irányítása.

Közvetlenül a háború kitörése után Magyarország hadbalépéséig a sajtó valósággal biztatást kapott a német orientációjú, de hangsúlyozottan *nem hadviselő* álláspont érvényesítésére. A kormány kétarcú külpolitikájának nemcsak következménye, hanem egyenes tartozéka volt az ellenzéki sajtó mérsékelt, burkolt rokonszenvezése a nyugati hatalmakkal. 1941 júniusától a hivatalos direktíva módosult, de a sajtóirányítás akkor is – tevékenységét a hadihelyzet alakulásához hangolva – kezdetben eltűrte, később ösztönözte a tárgyilagosan, józanabb tájékoztatásra törekvő erőfeszítéseket.

Saly Dezső, az „Új Nemzedék” szerkesztője naplójában 1939. szeptember 25-i kelettel közli a miniszterelnökség emlékiratát „a sajtó által követendő irányelvekről”, amelyeket – újságírók tudomása szerint – Teleki miniszterelnök személyesen öntött végső formájukba. Íme a bejegyzés: „Külpolitikai tekintetben – kezdi a dokumentum – törekedjünk tárgyilagosságra. Természetesen tekintetbe véve a kormány külpolitikai vonalvezetését. Vagyis: irányelv, hogy továbbhaladunk a hosszú évek óta folytatott magyar külpolitika útján, szoros baráti kapcsolatok fűznek a tengelyhatalmakhoz, Olaszországhoz és Németországhoz, baráti érzelmekkel vagyunk Lengyelország felé, a mér-

sékelt, hűvösebb objektivitás alapján írunk a nyugati hatalmakról, Franciaországról és Angliáról. Jó baráti viszonyban állunk Bulgáriával. Ne támadjuk a szomszéd államokat (Románia), írjunk a nyugodt jóindulat hangján Jugoszláviáról.” Ugyanezt a továbbiakban részletesen is kifejti:

„a) Németország küzdelme általában rokonszenvesen állítandó be, anélkül azonban, hogy Németország ellenfeleinek sértegetése, lebecsülése, vagy akár lekicsinylése megengedhető lenne.

b) Olaszország politikáját meleg rokonszenvvel, az igazi barátság hangján mutatjuk be. De itt óvatosságot kell tanúsítani egyes kisebb jelentőségű olasz lapok híreivel szemben, amelyek az olasz sajtó vezető orgánumaitól eltérően írnak vagy jelentenek.

c) Ami Lengyelországot illeti, a lengyel kormány, a vezérkar, valamint a lengyel távirati iroda hivatalos jelentéseit a szükségeshez képest a MTI úgyszólván kiadja, s ezeken túlmenni felesleges híreket közölni, annál kevésbé, mert azok úgysem ellenőrizhetők.

d) Jugoszláviát rokonszenvvel kell beállítani. Amennyiben a jugoszláviai magyarság sérelmeiről érkeznek hírek, ezeket közlés előtt okvetlenül jelenteni kell a külügyminisztérium sajtóosztályánál.

e) Romániát hűvös tárgyilagossággal kell kezelni. Nem kell feszegetni a mai időkben semmi olyan körülményt, ami Romániát sérthetné. Amit a kormány Romániára nézve mondani akar, azt adandó alkalommal megteszi, ezen túlmenni felesleges. Ha a sajtónak újabb magyar kisebbségi sérelmekről volnának értesülései, ezeket közlés előtt a külügyminisztériumnak be kell jelenteni.

f) Szlovákiát illetően elvéte közölni lehet híreket, ottani magyarok előfordult és tényleg megállapított bántalmazásairól. De általánosságban kerülendő az, hogy a magyar sajtót szlovákellenes híráradat lepje el.

g) Oroszországra vonatkozóan a MTI a szükséges híreket kiadja. A bolsevizmussal szemben ma éppen olyan határozott állásfoglalásban vagyunk, mint bármikor a múltban. Azonban a különleges nemzetközi kapcsolatokra való tekintettel az orosz kérdést csak óvatosan feszegetjük.

h) Angol és francia vonatkozásban a vezérkari jelentéseket a MTI kiadja. Ezek természetesen hozhatók, sőt hozandók is. Ugyancsak kiadja a MTI egyrészt a Havas, másrészt az angol tájékoztató minisztérium megfelelőnek ítélt közleményeit.

Általánosságban a hírek elosztása a sajtóban olyan legyen, hogy az angol, francia és lengyel hírek összessége a német hírek összességét ne haladja meg. Továbbá: az első helyet általában a német hírek juttassuk. (Ezzel nem kívánjuk a sajtót uniformizálni, de ne jöjjön ezzel senki szembeütő ellentétbe.)

Majd tovább:

Kívánatos az is, hogy a hadviselő felek vezérkari jelentései lehetőleg ugyanazon a lapon ugyanolyan kiállításban, mint híryanag jelenjenek meg.”¹²

Saly naplójegyzetének hitelességét alátámasztja egy külügyminisztériumi dokumentum¹³ és a „Népszava” szerkesztőségéből származó hasonló értelmű feljegyzés.¹⁴

¹² Saly Dezső: Szigorúan bizalmas! Anonymus. Budapest, 1945. 31–33.

¹³ Ném engedélyezem. 57–58.

¹⁴ Száva István feljegyzése Thuránszky István sajtófőnök 1939. szeptember 1-i tájékoztatásáról. PI Arch. Népszava 1939.

Az irányelvekben hangsúlyozott „mérsékelt, hűvösebb objektivitás” bő teret engedett a szerkesztőség mozgásának. A „Magyar Nemzet” címére csak egy külön megszorítást intéztek: „Ne használjunk agresszív hangot semmilyen irányban sem. A Magyar Nemzet csillapítsa a németellenes hangot, de ugyanígy a más irányú, más beállítású lapok se menjenek túlzásba az ellenkező oldalon.”¹⁵

A Szovjetunió megtámadása és Magyarország hadbalépése után a nemzetközi helyzet megváltozása nyomán módosult a taktika, de érvényben maradt a fővonal, amely igyekezett a változott körülmények között is megőrizni a végső, alternatív választás illúzióját. A sajtófőnökség az első diadalmámmor eloszlásával már 1941. szeptember 10-én az alábbi, objektivásra intő, szigorúan bizalmas eligazításban részesítette a Sajtóellenőrző Bizottságot: „A mai napon illetékes helyről adott tájékoztatás, illetőleg irányítás szerint magyar szempontból nem kívánatos a sajtóban oly értelmű közlemények megjelenését elősegíteni, amelyek túlfűtött fantáziával a sikereket úgy tüntetik fel, mintha azok által a háború további kimenetele máris eldőlt volna, és amelyek jóslatokba akarnak bocsátkozni a végső eredmény, vagy a béke kilátásai felől.

A szélső lapok megüthetik a legoptimisztikusabb és legegyszerűbb hangokat is, ha ez mentes a másik oldal felé, vagy befelé becsmérléstől, izgatástól és izléstelenségtől.

Komoly orgánumok részéről az objektivitást támogatni kell.

A kormány reggeli lapjai és a jobboldali lapok általában jól teszik, ha erőteljes németbarát szellemű állásfoglalásaikkal ébren tartják a közvélemény meleg rokonszenvét a tengelyhatalmak iránt.

Rövid idő múltán az egyik keresztény reggeli napilap engedélyt fog nyerni oly térkép közzétételére, amely a német–szovjet háborúval kapcsolatban térrányokat feltüntet. Ehhez azonban semmi kommentár nem fűzhető. (Az engedélyről szóbeli értesítés jön.)

Ezen tájékoztatásom igen bizalmas jellegű, és kérem a Bizottság Elnök urait és Tagjait, hogy a közleménynek elbírálását ilyen értelemben méltóztassanak vezetni.”¹⁶

A következő háborús év őszén, amikor már világosan kirajzolódtak a tengelyhatalmak nehézségei, sőt a súlyos kudarcok fenyegetése is jelentkezett az objektivitásra figyelmeztető felszólítás Rákóczy Imrének, a Sajtóellenőrző Bizottság elnökének a cenzorokhoz intézett 1942. szeptember 14-i belső utasításában: „A mai napon a legilletékesebb helyről a következő utasítást kaptam, kérem a Bizottságot, szíveskedjék azt szigorúan betartani.

1. A lapok időnként, természetesen megfelelő tárgyilagossággal és komolysággal, rámutathatnak a harctereken fennálló nehézségekre. Megírható, hogy nem könnyű a küzdelem, hanem sokszor nagyon nehéz. A közönség általában nincs informálva a harcok súlyosságáról, holott helyes, ha néha tud a nehézségekről is, hiszen a győzelem értéke sem olyan, ha a közönség azt hiszi, hogy azt minden küzdelem vagy nehézség nélkül éri el.

Nehézségről azonban ne a liberális lapok írjanak, mert azok ezt egészen más célból tennék. Az említett tájékoztatás konstruktív lapoknál engedhető át.

¹⁵ Száva István feljegyzése.

¹⁶ Nem engedélyezem. 156–157.

Nagy tapintattal kell ezt a kérdést kezelni, magától érthetőleg azonban úgy, hogy elkedvetlenedést vagy kishitűséget ne idézhessen elő.

2. A Miniszterelnök úr Öexcellenciája kifogásolta, hogy írásban és képen az ellenséges országok vagy idegen államok államfőiről fényképek vagy sértő és gúnyolódó kitételek jelenhetnek meg.¹⁷

Amikor egy esztendőn belül a hadihelyzet végzetes fordulatot vett, még erélyesebb lett a hivatalos utasítás. Az igazságügyminisztériumi kiküldött hivatalos jelentése az Ullein–Reviczky sajtófőnök által az olasz fasiszta rendszer bukása után rendezett sajtótájékoztatóról, többek között az alábbiakat rögzíti:

„A sajtófőnök erélyes hangon követelte, hogy »a magyar sajtóban vége legyen az ostoba játékoknak mindenféle világnézetekkel«, kijelentette, hogy »a magyar sajtóból kiirtok mindent, ami nem tiszta magyar, itt nincs más, mint magyar állam és magyar nemzet és csak százszázalékosan öncélú magyar politika«. Hangsúlyozta, hogy mi csak magyar célokért harcolunk és fontos, hogy a magyar sajtó higgadtan, nyugodtan, nem begyulladva tárgyalja az eseményeket.¹⁸»

A kormány sajtópolitikája tehát objektíve megteremtette a feltételeit a hivatalos propaganda állításait óvatosan és burkoltan megkérdőjelező „második sajtóvonal” kialakításának. A politikai kettős játékban a „Népszava” és a „Magyar Nemzet” tudatosan vállalta a tengelyellenes orientáció nehéz és kockázatos szerepkörét. Nyomukban haladt a „Mai Lap”, a „Kis Újság”, az „Esti Kurir”, a „8 Órai Újság”, az „Újság” és más lapok. A kockázatvállalás nem volt arányos. A kormány a maga számára – legalábbis úgy tervezte – nyitva hagyta a végső választás alternatíváját, az ellenzéki sajtó azonban visszavonhatatlanul elkötelezte magát. Ez egyébként pregnánsan jutott kifejezésre a német megszállást követő eseményekben.

1944. március 19., az ország német megszállása után azonnal megkezdődött a magyar sajtó gleichschaltolása. A folyamat lényegében néhány nap alatt zajlott le. Német szakemberek, Karl Sixnek, a külügyminisztérium kultúrpolitikai osztálya és Paul Karl Schmidtnak, a sajtóosztály vezetőjének irányítása alatt részletes tervet dolgoztak ki a gleichschaltolás végrehajtására. A német kívánságra kinevezett Sztójay-bábkormány készségesen teljesítette a megszállók kívánságait. A miniszterelnökség mellett központi tájékoztatási államtitkárságot létesítettek a sajtó, a rádió, a tájékoztatás és a cenzúra ügyeinek teljhatalmú intézésére. Az államtitkárság megbízottat vezényelt ki minden vármegyébe. Az államtitkársághoz (Horvátország és Szlovákia mintájára) német tanácsadót jelöltek ki. Március 22. és 25. között betiltották az országos és a vidéki baloldali ellenzéki napi-, hetilapokat és folyóiratokat. Kiterjedt a tisztogatás a kormánypárti és a kormányt támogató sajtóra is. Leváltották például a „Magyarország”, az „Esti Újság”, az „Új Nemzedék”, a „Pester Lloyd” főszerkesztőjét is. Azonnal elbocsátották állásából az összes zsidó újságírókat. Megindult a baloldali újságírók üldözése, internálása, bebörtönzése, deportálása. Április végén megszűnt a kötelező előzetes cenzúra. Nem volt már reá szükség. Az egyes szerkesztőségek vezetése és személyi összetétele garantálta, hogy cenzúra nélkül is csak olyan közlemények jelenjenek meg a sajtóban, amelyek

¹⁷I. m. 306–307.

¹⁸I. m. 317.

megfelelnek a rezsimnek. A sajtópolitika pedig az egyoldalú szélsőjobboldali agitáció terjesztésére korlátozódott.

1944. október 15-e, a Szálasi-puccs után fizikailag is sorvadásnak indult a magyar sajtó. Szálasi 1944. november elején kelt rendeletével csak két országos lap, a „Magyarság” és az „Új Magyarság” megjelenését engedélyezte eredeti formájában. A szélsőjobboldali sajtó is csupán néhány nyilas és nyilasbarát szennylapra korlátozódott.

Erre a korszakra egyébként már a kettősség nyomta rá bélyegét. 1944 őszétől 1945 április 4-ig két ország élt egymás mellett. A napról napra terebélyesedő új, demokratikus szellemű szabad sajtó mellett tengette léte végső napjait az összezsugorodó fasiszta, nyilaskeresztes sajtó. Ez a sajtó utolsó, szégyenteljes fejezetét képviseli a magyar sajtónak abban a korszakában, amely az 1919-es ellenforradalommal kezdődött.